

I DALIS. LDK VALDOVŲ RŪMŲ VARGONĖLIAI

Pirmieji vargonai į Lietuvą atkeliavo 1408 m. kaip Kryžiuočių ordino magistro Ulricho fon Jungingeno dovana Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Vytauto žmonai Onai. Apie jų dydį ir ypatybes išlikusių žinių neturime. Vargonai Lietuvoje pradėjo plisti kartu su krikščionybės įsitvirtinimu ir bažnyčių kūrimusi.

LDK Valdovų rūmų vargonėliai – skrynios pavidalo kilnojantieji vargonai (pozityvas). Juos pagal istorinius pavyzdžius 2010 m. pagamino Ugalės (Latvija) vargonų dirbtuvė [Ugāles ērģeļbūves darbnīca, SIA], vadovaujama Janio Kalninio [Jānis Kalniņš]. Instrumentas yra mechaninės traktūros, turi keturis labialinius (lūpinius) registrus ir vieną liežuvėlinį registrą. Instrumentas yra transponuojantis: paslinkus klaviatūrą į vieną ar kitą pusę, galima griežti pustoni aukščiau arba žemiau.

Sąvokos ir terminai

Vargonai. Vamzdiniai vargonai – tai didžiausias žmogaus sukurtas muzikos instrumentas. Vardo kilmė – nuo graikiško žodžio organon [gr. ὄργανον], reiškiančio „instrumentas, įrankis“. Pirmieji vargonai buvo sukurti ~ 230 m. pr. m. e. antikinėje Egipto Aleksandrijoje dirbusio meistro Ktesibijaus. Jis sugalvojo oro slėgį instrumento viduje užtikrinti vandens rezervuaro, kaip svorio, pagalba, todėl jo išrasti vargonai buvo pavadinti hidraulais [gr. ὑδραυλῖς], vandeniniais vargonais. Suspausto oro srovė, atidarius paeiliui vieną ar kitą sklendę, patekdavo į vamzdžius ir instrumentas suskambėdavo. Vargonai pirmiausiai paplito Bizantijoje, o Europą pasiekė apie 8 a. vidurį.

Seniausi veikiantys vargonai. Nors pirmasis gana tikslus vargonų aprašymas yra mus pasiekęs iš 10 a., kai Vinčesterio (Britanija) katedroje buvo įrengti 400 vamzdžių turintys vargonai, seniausi iki mūsų dienų išlikę Europos vargonai yra Siono katedroje, Valė kantone, Šveicarijoje. Jie sukurti 1435 metais. Seniausiais vargonais Lietuvoje laikomas Kretingos Viešpaties Apreiškimo (Pranciškonų) bažnyčioje esantis pozityvas, datuojamas ~1680 metais.

Kilnojantieji vargonai. Ankstyvaisiais Viduramžiais Europoje paplito vietinių meistrų sukurti mobilūs mažieji vargonėliai – portatyvai (organetas ir regalias) ar kiek didėlesnis – pozityvas:

Organetas – nedideli nešiojamieji vargonėliai, kuriuos galima diržu pasikabinti ant kaklo ar per petį ir juos nešantis groti.

Regalias – tarsi didelė knyga su klaviatūra ir po ja patalpintais mažučiais liežuvėliais, panašiais į dabartinių akordeonų ar armonikų – vienoje jos pusėje ir dumpliavimo maišeliais – kitoje.

Pozityvas – tai kilnojami vargonai, kurių vamzdynas talpinamas į įvairaus dydžio vadinamąją vargonų spintą, dėžę ar korpusą.

Manualas – tai klaviatūra, skirta groti rankomis. Vargonuose jų gali būti įvairus kiekis: nuo vienos iki septynių ar net aštuonių, kurios išdėstomos viena virš kitos tolyn nuo vargonininko.

Vargonų traktūra – tai vargonų valdymo įrengimai, kurių dėka kiekvienas klaviatūros (manualų ir pedalų) klavišas sujungiamas su jo toną atitinkančiu vožtuvėliu, esančiu oro dėžėje po sustatytais vamzdeliais. Pagal valdymo būdą traktūra būna mechaninė, pneumatinė, elektrinė ar kombinuota (pvz. elektropneumatinė, mechaninė su pagalbinėmis dumplėlėmis ir pan.).

Pėda – tai senovinis ilgio matavimo vienetas, lygus maždaug 30,4 cm. Istoriskai susiklostė, kad pėda naudojama vargonų vamzdžių gamyboje ir žymėjime: aštuonių pėdų ilgio (žymima 8'; $8 \times 30,4 \text{ cm} = 2,43 \text{ m}$) didžiosios oktavos Do atviro vamzdžio ilgis yra atskaitos taškas kiekvieno iš registų gamyboje, o skambesys atitinka mūsų ausiai įprastą didžiosios oktavos Do skambesį.

Vamzdžių rūšys. Vargonų vamzdyną, priklausomai nuo vargonų dydžio, sudaro nuo kelių dešimčių iki keliolikos tūkstančių vamzdžių. Vamzdžių rūšys yra dvi: labialiniai ir liežuvėliniai:

Labialiniai (lūpiniai) – tai didžiausia grupė kiekvienų vargonų vamzdžių, kurių garsas išgaunamas oro srautui vamzdžio liemens apatinėje dalyje – žiotyse, vadinamojoje burnelėje – susiduriant su įkypai nupjauta briauna. Tokiu būdu suvirpinamas vamzdžio viduje esantis oro stulpas. Nuo burnelės matmenų – aukščio, pločio, skersmens – ir nuo liemens formos priklauso labialinių vamzdžių skambesio charakteris: garso intensyvumas, atsiliepimo aiškumas, tembras ir kt.

Liežuvėliniai – tokių vamzdžių viduje, apatinėje dalyje, vadinamajame kelme, įtaisyti įprastai iš žalvario ar bronzos pagaminti liežuvėliai. Oro srautui per apatinę skylutę patekus į kelmą, liežuvėlis pradeda virpėti ir plaktis į pūstuko kraštą – taip išgaunamas garsas. Garsas sustiprinamas visu aukščiau kelmo esančiu vamzdžio korpusu, vadinamuoju rezonatoriumi.

Registrai

Registras vargonuose – tai vienos rūšies (pagal vamzdelio formą, gamybos būdą, medžiagą, garso išgavimo būdą ir pan.) vamzdelių eilė, skirta išgauti visiems klaviatūros tonams nuo žemiausio iki aukščiausio.

Registų tipai

Principaliniai – tai vargonų registų šeima, kurios balsai sudaro kiekvienų vargonų skambesio pagrindą. Šios šeimos registrai pasižymi aiškiu, konkrečiu garso atsiradimu ir ryškiu „vyrišku“ tembru. Principalai dažniausiai gaminami iš blizgaus metalo (švino-alavo-cinko lydinio), jų korpusas gražus, cilindrinis, proporciškai nei pernelyg platus, nei pernelyg siauras.

Fleitiniai – tai „moteriško“ tembro vargonų registų šeima. Fleitinių registų vamzdžiai gali įvairuoti savo forma (kūginiai, cilindriniai, stačiakampio skerspjūvio, siauresni ar platesni), būti atviri arba uždengti dangteliais, pagaminti iš metalo lydinio ar medžio.

Regalas – tai eilė vamzdelių, kuriuose garsai išgaunami, oro srautui vibruojant metalinius liežuvėlius. Liežuvėlinio registro tembras labai skiriasi nuo labialinio (lūpinio) registro tembro.

Kiti klavišiniai instrumentai. Lygia greta su vargonais Europoje atsirado kiti klaviatūros turintys instrumentai, kurių garsas išgaunamas stygų pagalba:

Klavikordas – tai nedidelis, dažniausiai ant stalo pasidedamas stačiakampio korpuso instrumentas, kurio stygos užgaunamos metalo plokštelėmis iš apačios. Styga skamba tik tuomet, kai plokštelė ją liečia. Dėka savo švelnaus, kamerinio, greitai gęstančio garso nuo 15 a. buvo paplitęs kaip namų muzikavimo instrumentas.

Spinetas – tai mažasis, netaisyklingos daugiakampės formos klavesinas. Spineto, kaip ir klavesino, garsas išgaunamas natūralių (pagamintų iš paukščio plunksnos staipo) ar plastikinių plunksnelių (plektrų) pagalba – panašiai kaip gitaros, mandolinos – užkabinant stygas.

Klaviorganumas – tai viename korpuse esantys keli, dažniausiai skirtingo tipo, instrumentai. Pvz., viena klaviatūra galima groti vargonėliais (pozityvu), o aukščiau išdėstyta kita – klavesinu (spinetu).

Manuskriptas – kitaip, rankraštis. Seniau visos knygos, o taip pat ir natos, būdavo užrašomos ranka. Tad nemažas pluoštas mūsų laikus pasiekusių natų ir yra manuskriptai [lot. manus – ranka + scriptus – parašytas].

Kodeksas – tai į rinkinį (knygą) sujungti įvairių kūrinių rankraščiai. Kodeksai – tai seniausi mūsų laikus pasiekę muzikiniai rankraščiai: Robertsbridžo kodeksas [Robertsbridge Codex] – iš 14 a., Faencos kodeksas [Faenza Codex] – iš 15 a.; ankstyviausias žinomas lietuviškas kodeksas – tai Vilniaus Vrublevskių bibliotekoje saugoma Braunsbergo tabulatūra (17 a. I pusė).

Intabulavimas, intabuliacija, intavoliacija – tai paskirų vokalinių kūrinių partijų perrašymas į vieną partitūrą, skirtą groti kuriuo nors instrumentu. Instrumentinė partitūra buvo vadinama Tabulatūra.

Tabulatūra – tai kuriam nors daugiabalsiam instrumentui (liutniai, klavesinui, vargonams) užrašyta visų balsų partitūra, pritaikant ją instrumento sandarai ir muzikavimo juo ypatumams. Skirtingiems instrumentams tabulatūros buvo užrašomos skirtingai; taip pat skyrėsi tabulatūrų rašymas priklausomai nuo šalies ar regiono muzikos notacijos tradicijų.

Diminucijos – stambiųjų natų smulkesnis išgrojimas improvizuojant atlikimo metu. Diminucijos – tai galimybė atskleisti atlikėjo virtuozškumą, grojant instrumentu.

Alternatim praxis [Alternatim praxis] – įsigalėjusi liturginė praktika, kai šv. Mišių metu vargonai ir choralo giedotojai pakaitomis atlieka giesmės, pvz. *Kyrie*, strofas (posmelius).

Skòla [Schola, Schola cantorum] – tai Grigališkojo choralo giedotojų grupė. Tradicija susiburti į giedotojų grupes, besispecializuojančias Grigališkojo choralo atlikime ir kuriančias muzikinį šv. Mišių pagrindą, atsirado Viduramžiais. Ją 6 a. II pusėje įtvirtino Popiežius Grigalius I Didysis.

Kapelmeisteris [Maestro di cappella, it. maestro = meistras, mokytojas] – 16 – 18 a. muzikos atlikėjų kolektyvo, choro arba instrumentų kapelos, vadovas. Iki 16 a. juo būdavo ne

muzikas, bet aukštas dvasininkas, vadintas kapelos magistru. 19 a. iširus kunigaikščių ir karalių kapeloms, titulas nustotas vartoti, tačiau iš jo kilo dirigento kaip orkestro vadovo pareigybė. Visgi, kartais kapelmeisteriais tebevadinami bažnytinių muzikos kolektyvų vadovai Italijoje [maestro di cappella] ir Prancūzijoje [maître de chapelle].

Maestro di concerto – pirmasis orkestro smuikas, kuris suderina orkestrą, grojant parodo įstojimus ir pan. Šiuo metu ši pareigybė vadinama Orkestro koncertmeisteriu.

Žanrai

Motetas – viena iš pirmųjų Renesanso epochos vokalinės polifonijos muzikinių formų. Atsiradęs maždaug 13 a., per keletą amžių labai evoliucionavo, tapdamas išplėtota biblinės tematikos chorine kompozicija. Daug motetų sukūrė J. S. Bachas (18 a. I pusė), A. Brukneris (19 a.), o 21 a. – ir estų kompozitorius Arvo Piartas [Arvo Pärt].

Estampas [pranc. estampie, it. istanpitta] – Viduramžių šokio rūšis, ilgainiui virtusi instrumentine pjese.

Pavana [it. pavana, padovana, vok. Paduana; isp. pavón = povas] – iškilmingas 16–17 a. ketvirtinio (porinio) metro vidutinio tempo rūmų šokis, kurio struktūrai būdingas padalų pasikartojimas. Buvo šokamas iškilmingomis progomis.

Branlis [pranc. branle = siūbavimas] – greito tempo liaudies ratelis, dažnai pritiriamas dainuojant. Išpopuliarėjo 16–17 a., nors iki 18 a. buvo dažniausiai aukštuomenės šokis. Tipinis šokio elementas – kažkurios profesijos atliekamų būdingų veiksmų iliustracija.

Kompozitoriai

Orlandas di Lasas (1532–1594)

Orlandas di Lasas [Orlando di Lasso] – vienas žymiausių renesanso muzikų, flamandų kompozitorius, Nyderlandų vokalinės polifonijos mokyklos kūrėjas. Nemažą gyvenimo dalį dirbo Italijoje – Sicilijoje, Milane, Neapolyje, Romoje, o apie 30 vėlyvųjų metų praleido Miuncheno kunigaikščio tarnyboje. Sukūrė apie 2000 kūrinių chorui. Juose ypač daug dėmesio skyrė teksto deklamaciškumui – muzika paklūsta teksto ritmui.

Tarkvinijus Merula (1599–1665)

Tarkvinijus Merula [Tarquinio Merula] – italų baroko epochos kompozitorius ir vargonininkas. Sukūrė bažnytinių ir pasaulietinių vokalinių kūrinių, instrumentinės muzikos. 1624 m. Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Zigmanto Vazos kvietimu atvyko į Lietuvą ir vadovavo Valdovo rūmų muzikos renginiams, vargonavo Katedroje. Lietuvoje pragyveno apie porą metų, vėliau grįžo ir dirbo Italijoje.

Parengė Balys Vaitkus